

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2022 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2022 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR	
Shuhrat Sirojiddinov	
 BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI	
Karomat Mullaxo'jayeva	
 MAS'UL KOTIB	
Ozoda Tojiboyeva	
 TAHRIR HAY'ATI	
Zaynobiddin Abdirashidov	
Karl Rayxl (Germaniya)	
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	
Seyhan Tanju (Turkiya)	
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)	
Benedek Peri (Vengriya)	
Vahit Turk (Turkiya)	
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)	
Eunkyung Oh (Koreya)	
Mark Toutant (AQSh)	
Boqijon To'xliyev	
Qosimjon Sodiqov	
Hamidulla Dadaboyev	
Nurboy Jabborov	
G'aybulla Boboyorov	
Vali Savash (Turkiya)	
Onal Kaya (Turkiya)	
Kimura Satoru (Yaponiya)	
Aftondil Erkinov	
Rashid Zohidov	
Otabek Jo'raboyev	
Baxtiyor Abdushukurov	
Dilnavoz Yusupova	
Qo'ldosh Pardayev	
Nodirbek Jo'raqo'ziyev	

MUNDARIJA	
 MATNSHUNOSLIK	
Oysara Madaliyeva Alisher Navoiy "Badoyi' ul-bidoya" devonining Mashhad qo'lyozmasi	4
Jamoliddin Jo'rayev Haydar Xorazmiy "Gulshan ul-asror" asarining nashrlari xususida	20
 ADABIYOTSHUNOSLIK	
Gavhar Rahmatova Qadimgi turkiy she'riyatda qo'llangan badiiy san'atlar va ularning matn stilistikasiga ta'siri	33
Diyora Abduljalilova Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" va Yahyobey Toshlijali "Gulshan ul-anvor" dostonlari qiyosi	47
Gulchin Sofiyeva Sharq klassik adabiyotida epistolyar janr	65
 LINGVISTIKA	
Mahliyoxon Tuxtasinova L. Z. Budagov lug'atida eski o'zbek adabiy tili harbiy istilohlarining izohlanishi	77
Umida Radjapova "Lahjat ul-lug'ot" asarida ifodalangan zoonimlar	101

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Zaynabiddin Abdirashidov	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Mark Toutant (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Kasimjan Sadikov	
Hamidulla Dadaboyev	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Vali Savash (Turkey)	
Onal Kaya (Turkey)	
Kimura Satoru (Japan)	
Aftandil Erkinov	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bakhtiyar Abdushukurov	
Dilnavoz Yusupova	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	

CONTENTS	
 TEXTOLOGY	
Oysara Madalieva ‘Ali Shīr Navā’ī’s Badāyi ‘al-bidāya divan’s Manuscript of Mashhad	4
Jamoliddin Juraev About the publication of the work “Gulshan ul- asror” by Haydar Khorazmiy	20
 LITERATURE	
Gavhar Rahmatova Artistic arts used in ancient Turkic oral poetry and their influence on the text stylistics	33
Diyora Abduljalilova Comparison of Alisher Navoi's "Hayrat ul-Abror" and "Gulshan ul-Anvar" epics by Yahyobey Tashlijali	47
Gulchin Sofieva Epistolary genre in Eastern classical literature	65
 LINGUISTICS	
Mahliyokhon Tukhtasinova Interpretation of military terms in the old Uzbek literary language in the Dictionary of L.Z. Budagov	77
Umida Radjapova Zoonyms represented in "Lahjatu-l-lug'ot"	101

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS**L. Z. Budagov lugʻatida eski oʻzbek adabiy
tili harbiy istilohlarining izohlanishi**MahliyoXon Tuxtasinova¹**Abstrakt**

Mazkur maqola Lazar Zaharovich Budagovning “Turk-tatar tillarining qiyosiy lugʻati” (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”), uning tartiblanish metodi, tarkibiy qismlari va kiritilgan soʻzlarning izohlanishi semantik va etimologik jihatdan Navoiy, Bobur asarlaridan keltirilgan misollar asosida yoritilgan.

Turkiy lugʻatlar mamlakatimiz va chet el kutubxonalarida noyob yodgorlik sifatida saqlanib kelinmoqda. Ularning aksariyati yagona va qadimiy nusxa ekanligi bilan ahamiyatlidir. Lugʻatlar doimo turkolog-soʻzshunos olimlarning diqqatini oʻziga tortib kelgan.

L.Z.Budagovning asosiy ilmiy asarlari roʻyxatida II jildan iborat boʻlgan “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, с включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” (Turk-tatar tillarining qiyosiy lugʻati) (turk-tatar lahjalarining qiyosiy lugʻati, shu jumladan arab va fors soʻzlaridan foydalanish va rus tiliga tarjima) alohida oʻrin tutadi. XIX asrning eng ulkan turkiy lugʻatlaridan biri boʻlgan ushbu lugʻatni tuzish uchun boy tilga oid va ekstrolingvistik materiallar muallif tomonidan bir qancha manbalardan misqolab yigʻib chiqilgan. Lugʻatga koʻplab sharqiy xalqlar tilidagi faol soʻzlar kiritilgan. Shu bois ular qiyoslash jarayonida xalqlarning yozma yodgorliklari, turkiy tillardagi soʻzlashuv va tarjima lugʻatlari hamda adabiy merosiga oid asarlar matnlaridan foydalanilgan.

Lugʻatda mavjud chigʻatoy tiliga oid leksemalar mavzu guruhlari ajratilgan holda tadqiq etilgan. Ulardan biri harbiy istilohlar, harbiy mansab, lavozim va unvonlarni ifodalovchi terminlar, jangovar harakat va taktik amaliyotlarni ifodalovchi terminlar, qurol-yarogʻ, aslaha-anjomlarni

¹ MahliyoXon Tuxtasinova *Shavkatjon qizi* – tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: mahliyoshavkatjonovna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6849-0603

Iqtibos uchun: Tuxtasinova, M. Sh. 2022. “L. Z. Budagov lugʻatida eski oʻzbek adabiy tili harbiy istilohlarining izohlanishi”. *Oltin bitiglar* 4: 77–100.

ifodalovchi terminlar, qo'shin turlari va askariy qism nomlarini anglatuvchi terminlar, mudofaa va muhandislik inshootlari nomlarini anglatuvchi terminlar kabi mavzu guruhlariga ajratilgan holda tahlil etilgan hamda leksemlarning statistik tahlili keltirilgan. Lug'atda berilgan so'zlar izohli lug'at asosida hozirgi ma'nosi qiyoslanib o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *chig'atoy tili, qiyoslash, terminologik leksika, lug'at, bosh so'z, izoh, turkiy tillar, manbaa, ya'charçi, hiravul, tolyama, yo'l, mondu, uran, chuqal.*

Kirish

Muayyan adabiy tilning so'z boyligi o'z tarkibida maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminologik leksikani u yoki bu darajada qamrab olishi bilan ham belgilanadi. Umumiste'mol so'zlardan farqli ravishda maxsus tushunchalarni anglatish, ifodalash uchun xizmat qilishga yo'naltirilgan terminlar o'zbek adabiy tilining shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari zaminida tarkib topdi va rivojlandi.

O'zbek adabiy tili leksikasi qonuniyatlari negizida shakllangan terminologik leksika tarixini qadimgi turkiy til (VII–X), eski turkiy til (XI–XV), eski o'zbek adabiy tili (XV–XX asr boshi), sho'rolar davri va istiqloq davri o'zbek terminologiyasi tarzida davrlashtirish salkam o'n to'rt asrlik vaqt mobaynida terminologik leksika tizimida intralingvistik va ekstralingvistik omillar negizida sodir bo'lgan jarayonlarni anglab yetish imkonini beradi. Hozirgi turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili xazinasida muayyan darajada qo'llanishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika ham sezilarli o'rinni egallaganligi bilan xarakterlidir [Dadaboyev 2020,13].

O'zbek lug'atchiligi tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Hozirga qadar yetib kelgan lug'atlar ichida 1074-1075-yillarda Mahmud Koshg'ariy tomonidan tuzilgan "Turkiy so'zlar devoni", ya'ni "Devonu lug'atit turk" ulkan ahamiyatga egaligi bilan ahamiyatlidir. Zotan, arabzabon xalqlar uchun juda katta hududda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar til xususiyatlari, chunonchi, alifbosi, tovush qurilishi, lug'at boyligi, so'z turkumlari va gap qurilishi haqida ma'lumot berish uchun mo'ljallangan mazkur asarning ilmiy ahamiyati haqida shu kunga qadar dunyo bo'yicha yaratilgan 1800 ga yaqin ilmiy izlanishlarda so'z yuritilgan [Dadaboyev 2020,16]. Shu kabi muhim ahamiyat kasb etuvchi, O'rta Osiyo xalqlari uchun qimmatli yana bir lug'at L.Z.Budagovning "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" asaridir.

L.Z.Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug'ati xususida

Turkiyshunoslikda Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lugatit turk”idan keyin eng qimmatli asarlardan biri – “Turk-tatar tillarining qiyosiy lug'ati” (turk-tatar lahjalarining qiyosiy lug'ati, shu jumladan arab va fors so'zlaridan foydalanish va rus tiliga tarjima)dir. Ushbu lug'at XIX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan. Asar ikki jildidan iborat bo'lib, I jild (810 bet) 1869-yilda, II jild esa (415 bet) 1871-yilda nashr etilgan. Lug'at bor-yo'g'i 1500 adadda dunyo yuzini ko'rgan. Asar jami 16694 ta — birinchi jildda 11234, ikkinchi jildda – 5463 [Memetov 2019, 56] so'z haqidagi maqoladan tarkib topgan.

Lug'at XIX asrda tuzilgan 25200 leksemadan tashkil topgan katta lug'atlar turiga mansub [Yusupova 2012, 226]. 1960-yilda Moskvadagi “Hayka” nashriyotining Sharq adabiyoti Bosh tahririyati ushbu asarni faqat 1500 nusxada fotomexanik usulda qayta nashr etdi. Hozirda lug'atning xuddi shu nusxasi internetda pdf formatida ro'yxatdan o'tkazilgan. A.N. Kononovdan boshlab, turkiy olamda tilshunoslikning turli masalalarini ko'rib chiqqan va ko'rib chiqayotgan olimlar ushbu lug'atni asosiy manba sifatida foydalanishgan [Курышжанов 1963; Сыздиқова 1975; Баскаков 1985, 241-248; Благова 1985, 42-56; Сарибоев 1985; Севортян 1989; Нурмагамбетов 1994; Тасимов 1995; Гумерова 2012; Мамбетмуратова 2012; Галимова 2013, 41-44; Dadaboyev 2020].

Lug'at turkiy tillarning ikki asosiy tasniflash guruhi leksik materiallarini taqqoslash asosida qurilgan bo'lib, ular tarkibiga o'sha paytgacha hali ham intuitiv ravishda, ya'ni turk guruhlariga (zamonaviy terminologiyaga ko'ra, o'g'uz yoki janubi-g'arbiy) va tatar (qipchoq yoki sharq)ning zamonaviy terminologiyasiga muvofiq yondashilgan. Lug'atda hozirgi zamon turkiy tillar – tatar, qirg'iz, boshqird, nog'ay, qirim-tatar, ozarbayjon, turk, turkman va boshqa tillarda kichik fonetik o'zgarishlar bilan ishlatilgan umumiy turkiy va turkiy xalqlar so'z boyligi keng aks etgan [Memetov 2019, 118].

L.Budagovning asosiy ilmiy asarlari ro'yxatida “Arab va fors tillarining eng keng tarqalgan so'zlari kiritilgan va rus tiliga tarjimasi bilan turk-tatar lahjalarining qiyosiy lug'ati” alohida o'rin tutadi. Lug'at tarkibidagi leksik material arab yozuvining alifbo tartibida tuzilgan. Birinchi jildda so'zlar faqat arab yozuvida, ruscha harflar bilan transliteratsiyasiz berilgan, ikkinchi jildda har bir leksik birlikning transkripsiyasi ruscha harflar bilan ko'rsatilgan. Tabiiyki, bu holat lug'atdan foydalanishni ancha osonlashtiradi.

كيمورماك *keymürmek* tarzida “yop=, yashir=”, لاچين , لاچن *lachin* “ločin” holatida berilgani foydalanuvchiga qulaylik yaratadi.

Lug‘atshunos asarning muqaddimasida lug‘at talabalar, mansabdor shaxslar, tarjimonlar va savdogarlar uchun mo‘ljallanganligi, shu munosabat bilan lug‘atda “eng keng tarqalgan lahjalar guruhi”ni taqdim etganligini qayd qiladi. Shu o‘rinda, muallif solishtirish uchun eng ko‘p “ishlatiladigan”, ya’ni eng ko‘p tarqalgan turk lahjalar (tillar) miqdorini atayin cheklaydi. Muallifning fikriga ko‘ra, o‘sha davrda eng “keng foydalanilgan” yoki eng keng tarqalgan lahjalari (tillari): ozarbayjon, oltoy, boshqird, buxoro, chig‘atoy, qozon, qashqar, qirg‘iz, qo‘qon, qirim, qumiq, nog‘ay, sibir tatarlari, tatar, turk, turkman, uyg‘ur tillari bo‘lgan.

Lug‘at tuzish uchun muayyan tilga oid materiallar muallif tomonidan bir qancha manbalardan yig‘ib chiqilgan. Ushbu ish uchun tarixiy manba sifatida quyidagi asarlar xizmat qilgan:

- 1) Abul G‘oziyning asarlari;
- 2) Boburning Ilminskiy tomonidan 1857-yilda Qozonda nashr etilgan chig‘atoy lahjasidagi yozuvlari;
- 3) Qati Burxoniyning “Рукописный словарь персидского языка”;
- 4) Vamberining 1868-yilda Leybsikda nashr etilgan “Djagataische Sprachstudien” asari;
- 5) Alisher Navoiyning g‘azallariga chig‘atoy lahjasi lug‘ati, turk tilidagi tarjima bilan;
- 6) Ilminskiyning qirg‘iz lahjasiga oid materiallari;
- 7) Konstantinopolda chop etilgan “Qomus” – turk tilidagi izohlari bilan arab tili lug‘ati;
- 8) 1828-yilda Kalkuttada chop etilgan fors tiliga tarjima-si bilan chig‘atoy lahjasining “Калькутскій словарь джагатайского наречія съ персидскимъ переводомъ”;
- 9) 1866-yilda Sankt-Peterburgda chop etilgan V.V.Radlovning “Turk qabilalari milliy adabiyotlaridan namunalar” 1-qism, Oltoy kichik lahjasi;
- 10) Troyanskiyning “Qozoq lahjasi lug‘ati”;
- 11) Giganovning Tobol lahjasidagi lug‘at va o‘quv qo‘llanmalari;
- 12) Konstantinopolda chop etilgan Farhangi-Shuriyning turk tilidagi tarjimasini bilan “Fors tili lug‘ati”;
- 13) Hanjariyning lug‘ati;
- 14) Sengi-Lahi yoki Lahjat ul-lug‘ot;
- 15) 1864-yilda Qozonda chop etilgan noma‘lum muallifning

سراج القلوب Qalblar quyoshi – asli arab tilidan fors tiliga, fors tilidan chig'atoy tiliga tarjima qilingan Payg'ambarlar haqida qissa;

16) 1859-yilda Qozonda chop etilgan Riboti O'g'uziyning qozisi Burxoniddin ibn Nasriddin tomonidan hijriy 809-yilda chig'atoy tilida yozilgan Payg'ambarlar tarixi;

17) Alisher Navoiyning turkiy va forsiy tillar bahsiga oid ijod namunalari ("Muhokamat ul-lug'atayn");

18) Katrmerning 1841-yilda Parijda nashr etilgan "Qadimgi fors shohlarining qisqa tarixi" asari.

Shu sababli Budagovning qiyosiy lug'ati turkiy adabiy tillar, chunonchi, usmonli-turk, qirim-tatar va chig'atoy kabi tillar leksikonini qiyosiy ochib beradi.

Z.Budagov lug'at maqolalarini shakllantirishda V.Dalning "Толковый словарь живого великорусского языка"ni tuzishda qo'llagan metodikasidan foydalangan: so'zlarning joylashuvi, so'z maqolalarining ko'rgazmali materiallar, xususan, maqollar, matalar, turli fraziologik birliklar, etnografik materiallar bilan boyitgan. Budagov tomonidan qabul qilingan so'z shakllantiruvchi-uyali so'zlarning joylashtirilishi juda murakkab, ammo muvaffaqiyatli chiqqan [Memetov 2019, 55].

Otga xos lug'aviy maqolada asosiy bosh so'z variantlari sifatida avval uning otli yasalmalari, qismlar – "yasalgan va qo'shma so'zlar" asosiy tarkibi sifatida bosh so'z bo'lgan otli birikmalar va fe'lli birikmalar, turg'un iboralar va fraziologizmlar keltirilgan.

So'z shakllantiruvchi – uyali so'zlarning joylashtirilishi muallifga umumiy ildizga ega bo'lgan so'zlarning semantik bog'liqligi, turkiy tillar va lahjalarining so'z yasalishi hamda grammatik xususiyatlarini ochib berish va o'z navbatida, ushbu leksikografik asarda keng qamrovli umumturkiy lug'at tug'ilishiga imkon berdi. Yangi so'zlar yasalishi uchun asos sifatida xizmat qiluvchi yasama so'zlar ushbu qoidaga istisno tariqasida keltirilgan. Ammo ushbu tamoyilga barcha holatlarda ham amal qilinmagan.

L. Budagov lug'atda so'zlar yasalishidan tashqari har bir turk lahjalariga grammatik tavsif berib o'tgan. Lug'atdagi fe'l nisbatlari, sifat-doshlar va boshqalarning yasalishini yoritishga bag'ishlangan grammatik tushuntirishlarning ko'pligi shu bilan izohlanadi. N.K.Dmitrevning fikricha, ushbu grammatik ekskurslar (chekinishlar) turkiy tillarning kelajakdagi qiyosiy grammatikasi uchun xizmat qilgan bo'lishi mumkin [Kagarmanov 2021, 3].

Tadqiqotchilar qiyosiy lug'atning quyidagi muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatishadi:

1. Ko'pgina so'zlar ularning etimologik tarkibi bilan qo'shilgan holda keltirilgan va bu jihat aksariyat muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

2. Ikkinchi ahamiyatli tomoni terminlar keltirilganda ularga qisqa ta'riflar berib o'tilgan va qaysi lug'at, manbada keltirilishiga havola ham berilgan. Istilohlarning ichida ma'muriy, huquqiy, ilmiy, diniy va boshqa istilohlar keltirilgan.

3. Uchinchi muhim jihati - geografik nomlar, turk eposi va folklori qahramonlari nomlari, turmush tarzidagi turli so'zlar, turk xalqlarining urf-odatlarini qisqa izohlar bilan berilgan.

Bu ma'lumotlar lug'atga nafaqat izohli, balki unga etimologik, qisman, ensiklopedik lug'at xususiyatlarini ham bera-di [Будагов 1869, 4]. Bunday xususiyatning yaratilishi lug'atdagi boy tilga oid ekstrolingvistik materiallar bilan boyitilganligida bo'lib, muallif so'zlarning yoritilishida ayni xalq ijodkorlarining badiiy adabiyotidan namuna keltirish orqali bayon etganligida ham ko'rish mumkin. Lug'atga ko'plab sharqiy xalqlar tilidagi faol so'zlar kiritilgan. Shu bois ular qiyoslash jarayonida Sharq xalqlarining yozma yodgorliklari, turkiy tillardagi so'zlashuv va tarjima lug'atlari hamda adabiy merosiga oid asarlar matnlaridan foydalanilgan. Xususan, L.Budagov A.Troyanskiyning tatarcha (Qozon) lug'atidan foydalangani kabi I.Giganovning lug'atlaridan ham istifoda etgan. Bulardan tashqari, L.Budagovning lug'atidan ozarbayjon, boshqirt, qozoq (qirg'iz), tatar (qirim), qumiq, no'g'oy, turkman, oltoy va tatar (sibir) tillaridagi ma'lumotlar ham o'rin olgan. Oltoycha ma'lumotlar V.Radlovning 1866-yilda chop etilgan "*Proben der Volksliteratur der turkischen Stamme Sud-Sibiriens*" kitobining birinchi bo'limidan tanlab olingan.

L.Budagovning *Proben*'ning 1868-yilda nashrdan chiqqan ikkinchi bo'limidan foydalangani haqida ham ma'lumotlar mavjud [Будагов 1869, 4]. Bundan tashqari umumturkiy, forsiy va chig'atoy tillariga oid so'zlarni izohlashda Abulg'oz, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridan namunalar keltirilgan. Masalan, hozirgi iste'moldagi "yoni"(da), "eni"(da), "yaqin"(ida) so'zlari turkiy tilda *اڭى* eni, chig'atoy tilida *اڭىدا-اڭى* - *enidä-eni*, Alisher Navoiy asarlarida *ياندە* - *yanında* shaklida qo'llanilgan. "Boburnoma" ning milodiy 1525-yil, (hijriy 932-yil) voqealari bayonida *alqış* = *الاقیش* - so'zi qo'llangan, *راقشيب داروازه نى اچارلار* - *Raiyatlar alqışib darvazani açarlar* [Bobur 1960].

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da *olqishlamoq* "mamnunlik, tahsin bildirmoq, olqish so'zlari bilan tabriklamoq; tahsinlab

qarsak chalmoq" ma'nosini anglatishini qayd etilgan, shunga ko'ra yuqoridagi so'zning ma'nosi hozirgi vaqtda ham o'zgarishsiz qo'llanilmoqda [Madvaliyev 2020, 120].

Lug'atni o'rganish chog'ida muallifning har bir sohaga alohida e'tibor qaratganiga guvoh bo'lamiz. Tadqiqot jarayonida 6000 dan ziyod umumturkiy so'zlar mavjudligi, ularning 1917 tasi chig'atoy tiliga oidligi ma'lum bo'ldi. Chig'atoy tiliga xos so'zlarni quyidagi mavzu guruhlariga tasniflagan holda o'rganish maqsadga muvofiq deb topdik:

- a) urug', qavm, qabila nomlari;
- b) ijtimoiy-siyosiy istilohlar;
- c) harbiy istilohlar;
- d) diniy, falsafiy-tasavvufiy istilohlar;
- e) toponimlar;
- f) etnonimlar;
- g) kasb-hunar leksikasi;
- h) ta'lim-tarbiya leksikasi;
- i) vaqt istilohlari;
- j) qon-qarindoshlik terminlari;
- k) shaxsga oid leksemalar;
- l) somatizmlar;
- m) tibbiy terminlar;
- n) maishiy buyum leksikasi;
- o) musiqa istilohlari;
- p) zoonimlar;
- q) fitonimlar va h.k.

Yuqorida aytilganidek, "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" lug'at tarkibida jami 25200 ta leksema keltirilgan bo'lib, chig'atoy leksikoniga oid so'zlar jami 1917 tani tashkil etmoqda. Chig'atoy tiliga oid 112 ta leksema harbiy sohaga mansub bo'lib, ular sema jihatidan o'zaro omonimik hamda sinonimik holatlarda uchraydi. Aslida harbiy leksika o'zbek tili so'z boyligining ko'hna qatlamlaridan biri sanalib, til tarixiy taraqqiyotining barcha bosqichlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Moziyda bitilgan va hozirga qadar ma'lum bo'lgan manbalarining deyarli hammasida harbiy ish va harbiy san'atga doir istilohlar faol qo'llanganligi bilan ajralib turadi. Buni tarixiy-ilmiiy, biografik ruhdagi "Zafarnoma", "Boburnoma", "Shayboniynoma", "Tavorixi guzida. Nusratnoma", "Shajarai turk", "Riyozi ud-davla" kabi asarlari bilan bir qatorda "Qutadg'u bilig", "Qissasi Rabg'uziy", "O'q va yoy munozarasi", "Gul va navro'z", "Saddi

Iskandariy” singari didaktik-pandnoma, diniy, badiiy asarlar matnida ham kuzatish mumkin [Mirzayev 2017, 12]. L.Budagov lugʻatida ham soʻzlarning izohlanishida ayni xalqning badiiy adabiyotidan keng foydalanganiga guvoh boʻlamiz.

L.Budagov lugʻatidagi harbiy istilohlar quyidagi tarzda tasniflandi:

1. Harbiy mansab, lavozim va unvonlarni ifodalovchi terminlar.

2. Qoʻshin turlari va askariy qism nomlarini anglatuvchi terminlar.

3. Jangovar harakat va taktik amaliyotlarni ifodalovchi terminlar.

4. Qurol-yarogʻ, aslaha-anjomlarni ifodalovchi terminlar.

5. Mudofaa va muhandislik inshootlari nomlarini anglatuvchi terminlar.

H.Dadaboyev va H.Yodgorovlarning 2021-yilda nashr etilgan “Oʻzbek harbiy terminologiyasi” oʻquv qoʻllanmasida harbiy istilohlar tasniflangan holda ularning har biri yuzasidan muhim maʼlumotlar berilgan.

1.Harbiy mansab, lavozim va unvonlarni ifodalovchi terminlar.

Oʻrxun-Enasoy runik bitiklari, xitoy va arab muarrixlari qalamiga mansub tarixiy asarlar shundan dalolat beradiki, qadimgi turkiy qabila va urugʻlar koʻpdan-koʻp harbiy harakatlarda bevosita ishtirok etgan. Harbiy ish koʻpgina xalqlarda boʻlgani kabi koʻkturklar uchun ham umumxalq xarakterga ega edi. Ular juda yoshlikdan harbiy ish bilan shugʻullana boshlagan. Harbiy mashgʻulotlar har bir fuqaro uchun majburiy hisoblangan. Natijada harbiy qurilish, harbiy ish va harbiy sanʼat bilan bogʻliq tushunchalarni ifodalovchi terminlar tizimi qadimgi turkiy tilda vujudga kelgan va faol qoʻllangan [Dadaboyev 2021, 8].

Lugʻatda harbiy ishlar uchun yigʻiladigan soliqni yigʻuvchi lavozim qayd etilgan boʻlib, u *shiydarliq* deb atalgan. Temuriylar saltanatida ushbu vazifani *daruya* bajargan. Bu lavozim mahalliy sulola vakillari yoxud nomdor sarkardalarga davlat oldidagi xizmatlari evaziga berilgan. Shu oʻrinda chigʻatoy tilida ham jangdagi jasorati yoki noyob sanʼat asari uchun beriladigan mukofot چۆلدو – *juldu*, Noʻgʻay va Qirim xonlari tomonidan mirzolarga beriladigan yuqori rutba قاغا ، قاقه – *qalya* deb yuritilgan, ushbu atama boshqa ikki unvon yoki taxallus bilan birgalikda uchraydi.

Tahlilga tortilgan *daruya* oʻzlashmasiga diqqat qaratsak, V.V.Bartold dorugʻaning harbiy amaldor tarzida davlat soliqlarini undirish, aholini roʻyxatga olish, qoʻshinga askarlarni qabul qilish, aloqa (pochta) bekat (yomxona)larini qurish, yigʻilgan soliqni davlat hazinasiga topshirish ishlari bilan mashgʻul boʻlganini taʼkidlaydi [Бартольд 1963, 468]. “Tarixiy harbiy terminlar lugʻati”da soliq yigʻuvchi harbiy-maʼmuriy amaldor *shiqdor* deb koʻrsatilgan va “Boburnoma”dan parcha berish bilan asoslangan:

Kichik Alikim, Koʻli Gil shiqdoridur, mardonalik izhori qildi [Бобир 1960, 170].

Bundan tashqari, dorugʻa qalʼa, qoʻrgʻon yoki shaharning harbiy komendanti, shuningdek, muayyan hududning rahbari sifatida faoliyat yuritib, harbiy, fuqarolik va moliya masalalarida masʼul hisoblangan. Lugʻatda chigʻatoy lahjasida harbiy komendant, yaʼni harbiy navbatchi قراول – *qaravul* leksemasi orqali ifodalangan boʻlib, ushbu lavozimga erishgan shaxslar urush davrida navbatchi vazifasini ham bajargan.

Ayyaqchi atamasi har bir davr yoxud xonliklarda turli soha amaldorlari nomlari singari harbiy lavozim nomlari turlicha boʻlgan, biri-biriga baʼzan omonimik, baʼzan sinonimik holatlarda uchragan. Tahlil markazida boʻlgan lugʻatda ayyaqchi vazifasini تيبكىچى – *tibikchi* hamda آيفاق – *ayyaq* leksemalari anglatadi, biroq har ikki soʻz semasi-ga ayro holatda nazar solinsa, tibikchi “aygʻoqchi, poyloqchi, quloq” va ayfoq “guvoh, aygʻoqchi, yetkazuvchi” semalarini ifodalashi ayon boʻladi.

H.Dadaboyev “Oʻzbek harbiy terminologiyasi” kitobida qayd etishicha, aygʻoqchilik (razvedka) vazifalari bilan mashgʻul boʻlgan yengil suvoriylar guruhi, yaʼni qarovul boshliqlari *qaravulbegi* deb atalgan. Amir Temur qoʻshinida ushbu lavozim Donaxoja, Mir Ali Toz, Toʻkal kabi shaxslarga nasib qilgan. Qoraxoniylar qoʻshinida jangovar tartib, safni tuzishga masʼul boʻlgan quyi martabali zobit, yaʼni *chavush* xabargirlik, darakchilik vazifasi bilan shugʻullangan. XIX asrda ushbu soʻz Turkiya, Eron va Ozarbayjonda “mirshab” Qirimda esa “ellikboshi” maʼnosini anglatgan. XV-XVII asrlarda *chavush* (cheush) rus tilida saroy soqchilarini ifodalashda qoʻllangan. *Chavush* termini “saroy soqchisi, jangovar yurish yoki harbiy harakatlarni nazorat qiluvchi” maʼnosida *yasavul* va *qurchi* istilohlariga mos tushgan [Dadaboyev 2021, 24].

Lugʻatda qayd etilgan chigʻatoy tilidagi ushbu guruhga mansub leksemalarni jadvalda keltiramiz:

1-jadval

كيشيك ، كشيک	<i>kešik</i>	xonning qo'riqchilari, qorovul, soqchi guruhi
ياتيش	<i>yatiš</i>	shohning tungi soqchilari
بلوج = يولاوچى	<i>yalavač=yalavčī</i>	xabarchi; elchi
شغدارلىق	<i>šiydarliq</i>	harbiy to'plovchi lavozimi
آيفاق	<i>ayʻaq</i>	guvoh, ayg'oqchi, josus
تیبیکچی	<i>tibikči</i>	ayg'oqchi, poyloqchi, quloq
چاپاول (چابمق)	<i>čapavul (čabmaq)</i>	chopqin; bostirish, talon-taroj
غزرجى ، غجرجى	<i>ɣajarčī</i>	yo'lboshlovchi, yo'l ko'rsatuvchi
قراول	<i>qaravul</i>	1) qorovul, urush davrida navbatchi 2) dushmanni qarshi olish uchun ma'lum joyga joylashtirilgan qo'ruqchi qism
الاغ ، ألق ، اؤلاق ، غ	<i>ulaq, ulay</i>	1) to'rt oyoqli, yuk yoki ulov hayvonlari; 2) chopar; 3) ot, o'rta bo'lyi ot

2. Jangovar harakat va taktik amaliyotlarni ifodalovchi terminlar.

Tarixdan ma'lumki, Amir Temur va temuriylar davrida "qo'shin, armiya" ma'nosini ifodalash asosan Ko'kturk hoqonligi va Qoraxoniylar zamonida *sū* istilohi bilan yonma-yon qo'llangan *čerig* hamda fors-tojik tilidan o'zlashgan *sipah* terminlari istifoda etilgan. Ayrim manbalarda Xorazmshohlar davri harbiy terminlar tizimida faol ishlatilgan *jayš* istilohining ham iste'mol qilinganligini ko'rish mumkin. Amir Temur qo'shinida turli tuman, viloyat, o'lka, yurtlardan oliy farmonga ko'ra yig'ilgan otliq hamda piyoda jangchilar forscha-tojikcha *laškar* o'zlashmasi nomlangan.

Bugungi kunda "qurolli kuchlar, armiya" ma'nosida faol qo'llanayotgan *qo'shin* termini *qo'shun* shaklida o'zbek tiliga mo'g'ul tilidan o'zlashgan. Chingiziylar qo'shinida ushbu istiloh maxsus harbiy qismni bildirgan. Temuriylar davrida 50 tadan 100 tagacha jangchidan tashkil etilgan kichik harbiy bo'linmalar *qo'shun* deb yuritilgan. Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma" asarining bir o'rnida Amir Temur 200 ta askardan to'rt, boshqa bir joyida 600 jangchidan yetti qo'shun tuzishga buyruq berganini ta'kidlaydi [Dadaboyev 2021, 67]. Abdurazzoq Samarqandiy 1409-yilning aprel oyida Umarshayx mirzo (Mironshohning o'g'li) g'o'lining besh ming kishidan iborat o'g'ruqi (oboz)idan tashqari, har biri 500 otliqdan

tashkil topgan 47 ta mukammal, ya'ni 23500 askardan iborat qo'shinni ko'rikdan o'tkazganini yozgan [Самарқандий 2008, 59]. 1393-yilning 26-aprelida Amir Temur va Sheroz hukmdori Shoh Mansur o'rtasida kechgan jangda *vafadar* va *emlik* nomlari bilan shuhrat qozongan Allohodbek hamda Shayx Nuruddinbek qo'mon-donligidagi qo'shunlar qavchinlardan tashkil etilgan va *boy qo'sun* deb atalgan ming kishilik *xás hazára* joylashgan [Яздий 1997, 153]. L.Budagov lug'atida قوشون ، قوشون *qo'sun* istilohi "qo'shin, shahar yoki viloyat ajratishi kerak bo'lgan jangchilar miqdori, qo'shin tarkibi, harakatga kelgan armiya, otryad, eskadron" kabi bir necha ma'nolarni anglatishi keltirilgan. Lug'atdagi bunday istilohlardan ayrimlarini keltirib o'tamiz:

2-jadval

اوران	uran	chaqiriq, tunda adashib qo'lganning do'stlari tomonidan chaqirilishi; urush vaqtida bir bo'linmaning boshqa bo'linmadan ajratish uchun ishlatiladigan atama yoki parol
باقمق	buq=	tuzoq qurmoq, poylab o'tirmoq
موندو	mondu	1) yerga o'tkir qoziqlar bilan qotirilgan va usti qora bo'z bilan yopilgan to'rdan iborat bo'lgan tuzoq; 2) xandaq va okoplarga joylashtirilgan va jang payti dushmani shu joyga yiqitib halok etuvchi qoziqlar; 3) xanjarsimon nayza, ohu shohi.

H.Dadaboyev "Tarixiy harbiy terminlar lug'ati"da yuqorida keltirilgan harbiy istilohlardan *mondu* – "xandaq sanchig'i, xandaq ichi va oldiga o'rnatiladigan uchli qoziq" ma'nosini anglatishi va Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidan olingan quyidagi bayt misol sifatida keltirilgan:

Yana xandaq olida mo'ndu tikib,

Qalin nayshakardekki hindu tikib [Навоий 1958, 1463].

"Pisib yotish, pistirmada turish" ma'nosini anglatuvchi *buq=* istilohi [Dadaboyev 2003, 28] Abulg'oziyning "Shajarayi turk" asarida uchrashi qayd etilgan: *Ulyerda mo'g'ullardin ko'p kishi buqub turub erdilar* [Абулғозий 1992, 62].

Shu o'rinda اوران *uran* istilohi haqida ham qisqacha so'z yuritsak. Mahmud Koshg'ariyning ta'kidlashicha, Qoraxoniylar cherigida o'z askarlarini dushmandan farqlash maqsadida hozirgi kunda *parol* o'zlashmasi bilan anglashilayotgan chaqiriq, xitob *im* istilohi bilan ifodalangan. Mo'g'ullar istilosidan keyin ushbu termin o'rnida *uron* so'zi qo'llanishga kirgan [Dadaboyev 2021, 110]. L.Budagov lug'atida ushbu istilohning "chaqiriq, tunda adashib

qolgan askarning do'stlari tomonidan chaqirilishi" ma'nosida ham qo'llanganligini keltiradi.

3. Qurol-yarog', aslaha-anjomlarni ifodalovchi terminlar.

Harbiy aslaha va anjomlarga "Harbiy atamalarining izohli lug'ati"da harbiy xizmatchilar ta'minoti tarkibiga kiradigan, shaxsiy qurol va narsalarini olib yurishlari uchun mo'ljallangan buyumlar komplekti sifatida izoh berilgan. Zamonaviy harbiy sohada mazkur komplekt "Ammunitsiya" deb atalgan bo'lib, askar va serjantlarining harbiy aslaha va anjomlari jumlasiga kamar, avtomat o'qdonlari va granatalar uchun mo'ljallangan to'rvalar, flaga va kurak uchun mo'ljallangan qopchiqlar, himoyalovchi qo'lqop va paypoqlar, buyumlar qopchasi kiritilgan. Ofitserlar anjomlari jumlasiga kamar, pistolet qini va dala sumkasi kirishi berilgan [Samarov 2020, 85].

Xitoy solnomalarining birida turkiy jangchilarning qurollari shoxsimon o'q-yoy hamda hushtakka o'xshash tovush chiqaruvchi o'q, sovut, nayza, qilich va dudama (og'ir, uzun) qilichdan iborat ekanligi qayd etilgan [Бичурин 1950, 229]. Oltoy o'lkasining Baliq Sook mavzesidagi mozor-qo'rg'ondan topilgan turk askariga tegishli qilich, dubulg'a, xanjar, sovut, o'q-yoy kabi qurollarning temir va kumushdan yasalgani, ularning yengil bo'lganini ko'rsatadi. Suvoriyning yonida egar-jabduq, o'q-yoy, o'tkir uchlari yuqoriga qarab joylashtirilgan o'qlar solingan o'qdon bo'lgan. Qilich chap tomonda ikkita kamar bilan qiyalatib taqilgan. Otliq jangchi kezi keldanda nayza va bolta bilan ham ta'minlangan, qalqon uzun halqasimon ilgak yordamida orqa yelkaga osilgan [Raspopova 1970, 86].

"Qurol-yarog', aslaha" ma'nosini ifodalash uchun *kedim* (hozirgi *kiyim* so'zining qadimgi shakli) istilohi qo'llangan. Qurolning qadimiy turlaridan biri *oq* istilohi bilan nomlangan. Uch tomoni yuqoriga qaratilgan o'qlar askarning chap yoki o'ng tomoniga kamar yordamida taqiladigan o'qdonga joylashtirilgan [Dadaboyev 2021, 129]. L.Budagov lug'atida *oq* اَيْتِك *ittik* istilohi orqali anglashilishi hamda bu leksemaning *ellik* ma'nosi ham mavjudligi keltirilgan.

Quyida L.Budagov lug'atida aks etgan ayni guruhga mansub istilohlar berildi:

3-jadval

دَپقور	dapqur	polk, askarlar bo'linmasi
اوپچين	občín// opčín	zirh, sovut

كوپه ، كپه ، كوبه ، كبه	<i>köbe, kübä, küpä</i>	sovut, zirh
چۇقال ، چۇقال ، چۇقال	<i>čuqal, čuqal</i>	zirh, ot sovuti
أرتوج = أرتوج	<i>artuj, ardj</i>	nayza
اوتاغه	<i>otağa</i>	dubulgʻa, zirhli kiyim kiygan sulton
باشقیان	<i>başqian</i>	tuyada tashiluvchi zambarak
قاپچور	<i>qapčur</i>	qurolning temir yoki poʻlat qobigʻi, ramkasi
إتیک	<i>ittik</i>	1) oʻq; 2) ellik
باشقۇ ، نَشاق ، باشقۇ ، باشقۇ ، غ	<i>bašaq, başay</i>	1) oʻq, nayzaning uchidagi temir boʻlagi; 2) yangilik, ilgʻor
اۋیۋنۋک	<i>üyünük</i>	kamon oʻqining uchidagi par
پۈلک ، بۈلک	<i>pöläk, büläk</i>	kamonning har ikki uchiga qistiriladigan va ular orqali kamon ipi oʻtkaziladigan qora parchalar
بیلدۈرگا ، بولدورگا	<i>bildürgä, boʻldürgä</i>	qamchining sopi; qilich dastasi uchidagi sirtmoq, qushlarni ovlash uchun tayoqlardan iborat toʻr
ایرس	<i>iris</i>	kishan

L.Budagov oʻz lugʻatida “sovut, zirh” maʼnosida كوپه ، كپه ، كوبه ، كبه *köbe, kübä, küpä*, اۋچین *občın* soʻzlari qoʻllanganini keltiradi. Koʻrinib turibdiki, zirh soʻzi uchta leksema orqali ifodalanmoqda. Qoraxoniylar cherigida “qurol, aslaha” maʼnosi *tol*= feʼlidan hosil qilingan *tolum* hamda *ton tolum* soʻzlari bilan ifodalangan. Bu davr qoʻshinida himoya aslahalarining yangi turlari qurollanishga kirgan. Chunonchi, Mahmud Qoshgʻariyning guvohlik berishicha, *kübä yariq* termin-birikmasi “sovut”, *say yariq* istilohi esa “zirh”ni ifodalashga xoslangan [Кошғарий 1963, 22]. Oʻtda toblangan temir parcha (plastinka)lardan yasalgan sovutning yana bir turi *quyaq* termini bilan yuritilgan. Askarning koʻkrak qismini qilich, oʻq, nayza, toʻqmoq zarbidan asrash maqsadida zirh, yaʼni *tura* tayyorlangan [Dadaboyev 2021, 130].

Z.Budagov *občın* leksemasi xususidagi fikrini Alisher Navoiy “Xamsa”siga murojaat qilgan holda “Farhod va Shirin” dostonidan bayt keltirish orqali asoslaydi:

ولیکن اوشبو پیکریای تافرق ،
بولوب اوت دیک تیمور اوبچین ارارق
فرهاد و شیرین

Va lekin ushbu paykar poy to farq,

Boʻlib oʻtdek temur oʻbchin aro gʻarq [Навоий 2018, 161].

Občīn termini “Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati”da fonetik variant sifatida jangovar ot sovuti, zirh ma‘nosi *opčīn* leksemasi orqali ifodalanishi keltirilgan [Dadaboyev 2020, 156]. L.Budagov lug‘atining I jildi 108-sahifasida *občīn* so‘zini izohlash maqsadida keltirilgan baytda ham اوېچين tarzida berilgan. Baytdan ma‘lum bo‘ladiki, *občīn* – zirh temirdan yasalishi hamda u o‘qdan himoyalaniş maqsadida foydalaniladigan kiyim-anjomlardan biri bo‘lgan.

4. Qo‘shin turlari va askariy qism nomlarini anglatuvchi terminlar.

Sharafuddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, Somona qal‘asidan Dehli tomon yo‘lga chiqqan Amir Temur qo‘shini yasoli 48 km (olti yig‘och) masofani tutgan.

Yurush chog‘ida asosiy kuchlardan ancha uzoq masofada *qaravul* deb atalgan soqchi otiqlar guruhi harakat qilgan. Dushman kuchlari haqida xabar keltirish, “til” o‘lja qilish vazifalariga xoslangan ushbu harbiy tuzilma XIX asrning oxirlariga qadar saqlanib qolgan. Saljuqiylar qo‘shinida ham kichik soqchi guruh (dozor) ma‘nosini anglatgan *qaravul* termini keyingi davrlarda “soqchi, posbon” ma‘nosini ifodalashga yo‘naltirgan.

Sharafuddin Ali Yazdiyning yozishicha, Anqara bo‘sag‘asidagi janggohga joylashgan Sohibqiron Shohmalikbekni ming kishilik qaravulga bosh qilib, Yildirim Boyazid cherigidan *til* olish uchun jo‘natgan [Dadaboyev 2021, 73]. *Qaravul* L.Budagov lug‘atida “qorovul, urush davrida navbatchi; dushmanni qarshi olish uchun ma‘lum joyga joylashtirilgan qo‘ruqchi qism” kabi ma‘nolarni ifodalashda qo‘llanuvchi atama sifatida keltiradi. Professor H. Dadaboyevning “Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati”da *qaravul*//*qarovul* – soqchi, ayg‘oqchi qism (dozor, avanpost) kabi ma‘nolarni ifodalashi qayd etilib, quyidagi misollar keltirilgan (168-sahifa):

Bu mahalda qarovullar uch kishi dushmandin tutub kelturdilar [Яздий 1997, 122].

Qaravuldin xabar keldikim ... [Бобир 1960, 163].

Qarovullarg‘a aytdi, bugun jovning qarovulini ko‘rung [Абулғозий 1992, 138].

Qo‘shin turlari va askariy qism nomlarini anglatuvchi chig‘atoy lahjasida mavjud ba‘zi leksemalarni keltiramiz:

4-jadval

غول	<i>γol</i>	shaxsan xonning yonida turuvchi jangchilar qismi (markaziy qism)
-----	------------	--

بُق	<i>buq</i>	1) saf; 2) moʻgʻullarda boy ayollar va malikalar kiygan, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan bosh kiyim; 3) yoʻrgak.
مُجَار va بُلْجَار	<i>boljar va moljar</i>	1) qoʻshinning safarga otlanishdan oldin toʻplanadigan joyi; 2) qoʻshinning bir qismi turib jang olib boradigan toʻsiq, qum uyumi.
چاقار ، چارقار	<i>čaqar, čarqar</i>	qalʼaning tashqi himoyasi
مانکای ، مانکلا	<i>manglay, mangla</i>	manglay; armiyaning old qismi
چَڭداۋل ، چَڭداۋل ، چاغداۋل ، چَڭداۋل	<i>čaydavul, čangdaul</i>	qoʻshinning orqa qismi (arergard) qoʻmondoni
بویراکچی ، بوگراکچی	<i>büyräkči, bügräkči</i>	qoʻshinning jang paytida oʻng va chap qanotlardan hujum qiladigan qismi
ایر اۋل ، هراۋل ، هروۋل	<i>iyrul, haravul, huruvul</i>	avangard, oldingi qoʻshin ortidan boruvchi qism
تونغمه	<i>tunɣama</i>	zaxira guruh
قراۋل	<i>qaravul</i>	1) qorovul, urush davrida navbatchi; 2) dushmani qarshi olish uchun maʼlum joyga joylashtirilgan soqchi qism.

L.Budagov lugʻatida “qoʻshinning safarga otlanishdan oldin toʻplanadigan joyi” hamda “qoʻshinning bir qismi turib, jang olib boradigan toʻsiq, qum uyumi” maʼnosini beruvchi بُلْجَار va مُجَار maʼnosini beruvchi بُلْجَار – *boljar va moljar* istilohlari keltirilgan, istiloh maʼnosi yanada tushunarli boʻlishi uchun “Bobirnoma”dan parcha keltirgan:

كوپروكدین یوقاری ملجار قوباریلیب ایدی تفنك اند از لار ماجار اوستیدین بخش
تفنك لار اتی لار

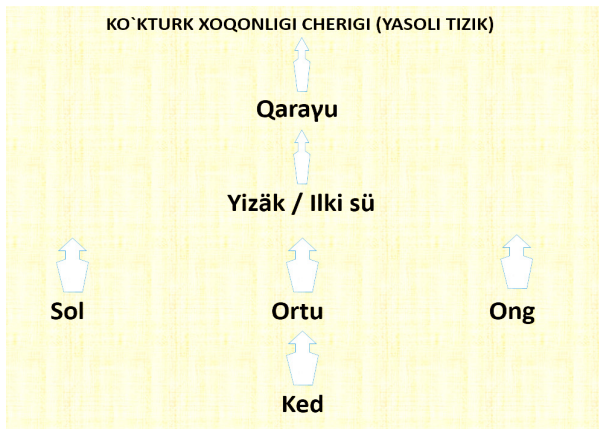
“Mir Muhammad jolobonni yuborildikim, koʻpruk solmoqqa munosib yer koʻrub, koʻpruk asbobini mavjud qilgʻay. Oʻrdu tushgandin bir quruhcha quyiyoq yer xushlab keldi. Jald muhas-sillar tayin qilildi. Koʻpruk solur yerning yovugʻida ustod Aliquli qozon qurub, tosh otmoq uchun yer xushlab, tosh otmoqqa ishtigʻol koʻrsatti. Koʻpruk bogʻlar yerdin quyiyoq Mustafo Rumiyy zarbzaniq arobalarini bir arologʻa kechurib, aroldin zarbzaniq ota kirishti. *Köprük-din yuqari moljar qoparilib edi. Tüfäkandäzlär moljar ustidin yaxši tüfäklar ottilar*” [Бобир 1960, 408].

Moljar istilohiga “Tarixiy harbiy terminlar lugʻati”da xan-daq oldidagi tuproq uyumi (brustver) deya izoh berilgan [Dadabo-yev 2020, 123]. Bundan maʼlum boʻladiki, *moljar* qoʻshin safarga otlanish yoki maʼlum bir hududga yurish qilish chogʻida nafaqat

askarlar, balki qurol-yarog' kabi zaruriy anjomlar yig'iladigan manzil hamda shu joydan turib qo'shinning bir qismi jang olib boradigan joy, hududni anglatgan.

Qo'shin turli qismlardan tashkil topadi. O'rxun-Enasoy bitigtoshlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, – deydi H.Dadaboyev, – xonlikda cherigning jangovar tartibi an'anaviy besh bo'lak *on* (o'ng qanot), *sol* (chap qanot), *yizäk* // *yäzäk* yoki *ilki sü* (avang'or), *ortu* (markaz) va *ked* (aryergard, soqa)dan tashkil topgan. Bir necha kunlik masofada asosiy kuchlarni g'animning hujumidan ogoh etuvchi soqchilar guruhi – *qarayu* harakat qilgan. Ko'kturk xoqonligi cherigi jangovar tartibi, ya'ni *tizigini* quyidagicha tasvirlash mumkin [Dadaboyev 2021, 60]:

1-rasm.

L.Budagov lug'atida chig'atoy lahjasiga mansub qo'shin (armiya) qismlari ham keltirilgan:

2-rasm.

مانکلا ، مانکای - *manglay*: - armiyaning old ilg'or qismi, avangard, oldingi qo'shin ortidan boruvchi qism esa هراؤل ، ایر اوئل - *iravul, haravul, huruvul* istilohi qo'llanilgan. Qo'shinning jang paytida o'ng va chap qanotlardan hujum qiladigan qismi بویراکچی ، بویراکھی - *böyräkçi, bügräkçi* leksemasi orqali anglashilgan. چاغداؤل ، جغداؤل - *čaydavul, čangdavul* qo'shinning orqa zahira qismi hamda shu qism qo'mondonini anglatgan. Jang paytida shaxsan xonning yonida turuvchi jangchilar qismi غول - *γol* deb atalgan, bunday qism Amir Temur va Bobur qo'shinlari tarkibida ham mavjud bo'lgan. Bobur qo'shini yasoli ham klassik besh qismdan iborat bo'lib, ular *hiravul // iravul, burang'or, juvang'or, g'o'l* hamda *chag'dovul* deb nomlangan. Bobur 1500-yili Saripulda Shayboniyxon bilan bo'lgan jangda o'z qismlarini ayni tartibda hujumga yo'llagan edi. Keyinchalik Bobur ushbu jangovor tartibga Amir Temur kabi o'zgartirishlar kiritib, uni yanada takomillashtirgan. Chunonchi, *g'o'l o'ng qo'l* va *so'l qo'l* bilan kuchaytirilgan. Bu qismlar qo'shinning birinchi qatori, ayni chog'da, Bobur qo'mondonligidagi asosiy qism, ya'ni *xossa tobinning* avang'ori vazifasini o'tagan. Mazkur qism o'z navbatida *o'ng yon* va *so'l yon* deb nomlangan bo'laklarga taqsimlangan. *Xossa tobin* Boburning *bo'y* so'zi bilan ifodalangan shaxsiy gvardiyasining avang'ori hisoblangan [Dadaboyev 2021, 82]. "Tarixiy harbiy terminlar lug'ati"da *g'o'l* istilohiga *qo'shin markazi* deya izoh berilgan hamda quyidagi misollar vositasida asoslangan:

Barang'ar, juvang'ar, g'o'l yasol yasab [Бобир 1960, 386].

Qilib andoq orasta yetti g'o'l,

Ki yel xayli topmay aro yerda yo'l [Навоий 1958, 1332].

Bundan ko'rinadiki, *g'o'l* istilohi qo'shin tarkibida turli o'rinlarda joylashtirilgan, biroq uning yana bir ma'nosi jang paytida xonning yonida turuvchi jangchilar qismi ekani va unga xonning o'zi qo'mondonlik qilishi har bir davrda o'z ma'nosida saqlanganligini ko'rsatadi. Qo'shin tarkibiga qo'shimcha ravishda zaxira guruh ham madad beruvchi qismlardan sanalgan va bu تونغمه - *tunyama* istilohi bilan yuritilgan.

5. Mudofaa va muhandislik inshootlari nomlarini anglatuvchi terminlar.

Markaziy Osiyoda mudofaa inshootlari va istehkomlarning harbiy ish va harbiy san'at tarkibida qaror topishi eradan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga borib taqaladi. Harbiy mudofaa inshootlarini barpo etish bir necha asrlik tarixga ega bo'lib, che-

gara hududlar (*uch*)da muhofazalangan qo'nimgohlar, turmush kechirish uchun qo'rg'on, qal'a va hisorlar qurilgan. Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi saltanatlarining paydo bo'lishi mudofaa inshootlari ahamiyatining oshishida muayyan rol o'ynadi. Tabiiy, bu davrlardagi istehkomlar hajman kata bo'lmagan, ularda aholi muqim yashamagan, urush chog'ida zaxira ombori hamda mudofaa uchun joy vazifasini bajargan [Dadaboyev 2021, 166]. L.Budagov lug'atida chig'atoy tilidagi mudofaa va muhandislik inshootlariga doir istilohlar keltirilgan. Ularning ba'zilarini tubanda keltirib o'tamiz:

5-jadval

اوغروق ، أغروق ، أغرق ، أغرق	<i>oyruq, uyraq</i>	dastlab anglatgan ma'nosi palatka, keyinchalik qo'mondonning kuzatuv boshqaruv punkti
أَرْك	<i>ark</i>	qo'rg'oncha, qal'a ichidagi qo'rg'on mudofaa inshooti
اوتقال، اوتقۇل	<i>otqal, otqul</i>	o'tish joyi, kechuv
مورچال	<i>murchal</i>	qal'a atrofidagi xandaq, chuqur
قَيْتۇل ، قَيْتول	<i>qaytul</i>	lager
بېرسىق	<i>birsiq</i>	post-nazorat o'tish punkti, joyi
دېقۇر	<i>dapuqur</i>	askarlar bo'linmasi

Amir Temur, temuriylar, shayboniylar va uch xonlik davriga doir obidalarda qal'a ichidagi harbiy inshootni anglatuvchi arabcha *ark* so'zi faol qo'llangan. Hukmdorning o'rda (qarorgoh)ida joylashgan ark tabiiy tepa yoki sun'iy barpo etilgan do'nglik ustiga qurilib, baland devor bilan o'ralgan, bitta, ba'zan ikkita darvozasi bo'lgan. Ark ichida hukmdordan tashqari, arkoni davlat, sarkardalarning uylari, devonxona, zarbxona, masjid, sardoba va boshqa binolar joylashgan. *Buxoro arki, Qo'qon arki, Ko'hna ark* shular jumlasidanidir [Dadaboyev 2021, 170]. Lug'atda ham ayni shu sema أَرْك – *ark* istilohi orqali ifodalangan hamda bu so'zning nafaqat qal'a ichidagi qo'rg'on mudofaa inshooti, balki qo'rg'oncha – kichik qo'rg'on semasi ham mavjudligi keltirilgan. Qal'a har bir davrda ham mustahkam qo'riqlangan, ichki himoya tizimidan tashqari qal'a tashqi tomondan ham himoyalangan. مورچال – *murchal* so'zi qal'a atrofidagi xandaq, chuqur bo'lib, undan qal'ani tashqi himoyasi uchun foydalanilgan. Shuni ta'kidlash lozimki, tekislikda qurilgan qal'a, hisor va qo'rg'onlar istisnosiz xandaqlar bilan ta'minlangan. Turkiy til-larga juda erta kirib kelgan *xandaq* o'zlashmasi chig'atoy tilida مورچال – *murchal* jang paytidagi egallagan pozitsiya ma'nosini

anglatadi. Mudofaa inshootlari, chunonchi, qal'a, qo'rg'on va shaharni suv to'ldirilgan xandaqlar bilan himoya qilish an'ana tusini olgan. O'ratepa, Xiva, Hazorasp, Jizzax, Qarshi, Termiz singari shaharlar mustahkam devor, keng va chuqur xandaqlar bilan mustahkamlanganligi bois ularni ishg'ol qilish oson bo'lmagan.

Kezi kelganda, xandaq nafaqat shahar, qal'a, qo'rg'on, balki yurish chog'ida qo'shin to'xtaydigan manzil atrofida ham qazilganini ta'kidlash zarur. Lashkar ahli tomonidan qazilgan xandaq tegrasi odam bo'yi barobar qalqon-turalar bilan tomdek berkitilgan, ichiga sanchqisimon tikanlar o'rnatilgan. Qo'shinning qishki qarorgohi – *qishloq* ham, albatta, xandaqlar bilan ehtiyot qilingan [Dadaboyev 2021, 171]. Qal'a, qarorgohlar bu kabi inshootlar vositasida mustahkam himoyalanganigina qolmay, dushman hujumiga qarshi turishda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Xulosa qilib aytganda, chig'atoy tilida qo'llangan harbiy istilohlar o'sha davr harbiy tuzilish, qo'shin joylashuvi kabi qator harbiy soha xususiyatlarini yoritishda ushbu lug'at muhim ma'lumotlar manbasi bo'la oladi. Lug'atda ko'pgina turkiy tillar qatori eski o'zbek adabiy tili (chig'atoy)da bitilgan manbalarda qayd etilgan ko'pdan-ko'p so'z va istilohlarning izohi o'z aksini topgan. Shu kunga qadar turkiyshunoslikda lug'atning tuzilish prinsiplari, unda aks etgan so'z va istilohlarning izohlanish yo'llari, uning keyingi davr lug'atshunosligiga ta'siri masalasi maxsus tadqiq etilgan emas.

Shunday qilib, lug'at tuzish tamoyillari bo'yicha V. Dal tajribasidan foydalangan L.Budagov tarjima, izohli va etimologik nashrlarda materiallarni yoritish tamoyillarini bir asarda har jihatdan moslashtirgan holda keltirib, turkiy tillar leksikografiyasida yangi an'anaga asos soldi. Ushbu an'ana 70 yildan so'ng K.Yudaxin tomonidan “Киргизско-русского словарь” (“Qirg'iz-rus lug'ati”)ni tuzish va E.Sevortyan tomonidan “Этимологический словарь тюркских языков” (“Turk tillari etimologik lug'ati”)ni yaratishda davom ettirildi.

O'rta Osiyo xalqlarining tili uchun umumiy xususiyatlarni ko'rsatuvchi L.Budagov tomonidan tuzilgan “Turk-tatar tillarining qiyosiy lug'ati”ning tuzilishi, unda aks etgan eski o'zbek (chig'atoy)-cha so'zlarni leksik-semantik, tematik nuqtayi nazardan tadqiq etish, eski o'zbekcha so'zlarning izohlanish prinsiplarini aniqlash hamda lug'atda izohlangan eski o'zbekcha (chig'atoycha) so'zlarning statistik tahlilini Navoiy, Bobur va Abulg'azi asarlari misolida tahlil etish chig'atoy tilining ayni zamonida O'rta Osiyoda egallagan

o'rnini ham belgilaydi. O'zbek lug'atshunosligining rivojiga munosib hissa qo'shadi.

Adabiyotlar

- Абдураззоқ Самарқандий. 2008. *Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн*. II жилд. 1405-1429 йиллар воқеалари. Тошкент: Ўзбекистон.
- Алишер Навоий. 1958. *Садди Искандарий. Илмий-танқидий матн*. Тузувчи: Порсо Шамсиев. Тошкент.
- Alisher Navoiy. 2018. *Farhod va Shirin*. Nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmonov. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Абулғозий. 1992. *Шажарайи турк*. Тошкент.
- Atabay, B.A. 2014. "Түркі халықтарының XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси өмірі мен тұрмысының энциклопедиясы". *KazNU Bulletin. Oriental series* 3 (69): 53-57.
- Бичурин, Н. Я. 1950. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. 1. Москва – Ленинград.
- Будагов, Л. З. 1869. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. Том I.
- Бартольд, В.В. 1963. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. Соч. Т.1.Ч.1. Москва.
- Баскаков, Н.А. 1985. «Река Каяла в «Слове» и река Сюурлий в русских летописях». *Слово о полку Игореве» и его время*, 241-248. Москва: Наука, 1985.
- Благова, Г. 1985. «Лазарь Будагов – лексикограф-энциклопедист». *Советская тюркология* 6: 42-56.
- Галимова, О.Н. 2013. «Однозначность и многозначность как показатели терминосистемы». *Филологические науки. Вопросы теории и практики* 5 (23): 41-44. Тамбов: Грамота.
- Гумерова, А.Т. 2012. «Арабизмы в философской лексики татарского языка». *Филология и литературоведение* 5.
- Dadaboyev, N. 2020. *O'zbek terminologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Dadaboyev, N.A. 2020. *Tarixiy harbiy terminlar lug'ati*. Toshkent.
- Dadaboyev, N., Yodgorov, N. 2021. *O'zbek harbiy terminologiyasi*. O'quv-qo'llanma. Toshkent: Sahhob.
- Кагарманов, Г. Г. 2021. "Ученый-энциклопедист Л.Будагов и его фундаментальный словарь (к 200-летию со дня рождения)". *Проблемы востоковедения* 3: Ст. 63.
- Махмуд Қошғарий. 1963. *Девону луғотит турк*. III том. Тошкент.
- Меметов, А. 2019. *Вклад Л. Будагова в Крымское востоковедение*. И.А. Меметов, Т.Б. Усеинов, А.Н. Сухоруков. Симферополь: Издательство типография «АРИАЛ».
- Меметов, А. 2019. "Развитие востоковедения в Крыму (XI - начало XX века)". И.А. Меметов, Т.Б. Усеинов, А.Н. Сухоруков. Симферополь: Издательство типография «АРИАЛ».
- Mirzayev, I. 2017. "Eski o'zbek tili harbiy terminologiyasining

o'rganilishi". *O'zbek terminologiyasi: bugungi holati va istiqbol-lari*, 157-203. Toshkent.

Мамбетмуратова М.Т. 2012. «Из истории каракалпакской лексикографии». *Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение* 5 (259): 100–103.

Распопова, В.И. 1970. “Согдийский город и кочевая степь в VII-VIII вв”. КСИА, 122: 86-87.

Samarov, R, Alimov A. 2020. *Harbiy atamalarning harbiy izohli lug'ati*. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.

Шарафуддин Али Яздий. 1997. *Зафарнома*. Тошкент: Шарқ.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 2020. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. V jild.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 1960. *Бобирнома*. Тошкент.

<https://hdl.handle.net/2027/nnc1.0037118790>

<https://id.lib.harvard.edu/curiosity/islamic-heritage-project/40-990053882030203941>

Курышжанов, А. 1963. “Жүз жасаған кітап”. *Қазақ әдебиеті* 39. 6-7.

Сыздықова, Р. 1975. “Қазақ лексикографиясының дамуындағы орыс ғалымдары мен авторларының қызметі”. *Қазақ ССР Ғылым акад. Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы* 15: 3–9.

Сарибоев Ш., Нақисбеков О. 1985. *Қазақ тілінің аймақтық лексикасы*. Алматы.

Севортян, Э.В., Левитская, Л.С. 1989. *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва.

Нурмагамбетов, А. 1994. *Бес жүз бес сөз*. Алматы.

Тасимов, А. 1995. *Туған тілдің бір бұтағы*. Алматы.

Interpretation of military terms in the old Uzbek literary language in the Dictionary of L.Z. Budagov

Mahliyokhon Tukhtasinova¹

Abstract

This article covers “Comparative dictionary of Turkic-Tatar languages” (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”) of Lazar Zaharovich Budagov, its classification method, its components, and the semantic and etymological interpretation of the included words based on examples from the works of Navoi, Babur.

Turkish dictionaries are kept as rare relics in the libraries of our country and abroad. Most of them are unique and ancient copies. These dictionaries have always attracted the attention of Turkologists and lexicologists.

“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” in 2 volumes has a special place in the list of the main scientific works of L.Z. Budagov. To compile this dictionary, which is one of the largest Turkish dictionaries of the 19th century, rich linguistic and extralinguistic materials were collected by the author from several sources. Active words from the languages of many eastern nations are included in the dictionary. Therefore, the written monuments of peoples, colloquial and translation dictionaries in Turkic languages, and the texts of works related to their literary heritage were used in the process of comparing them.

The lexemes of the Chigatoi language available in the dictionary are divided into thematic groups and researched. One of them is military terms, terms representing military positions and ranks, terms representing combat actions and tactical operations, terms representing weapons, armor, terms representing the names of troops and military units, and the names of defense and engineering facilities are analyzed by dividing them into groups and statistical analysis of lexemes is presented. The words given in the dictionary have been studied by comparing their current meaning

¹ Mahliyokhon Sh.Tukhtasinova – doctoral student, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: mahliyoshavkatjonovna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6849-0603

For citation: Tukhtasinova, M. Sh. 2022. “Interpretation of military terms in the old Uzbek literary language in the Dictionary of L.Z. Budagov”. *Golden scripts* 4: 77–100.

based on the explanatory dictionary.

Key words: *Chigatay language, comparison, terminological lexicon, dictionary, main word, explanation, Turkic languages, source, ya'char'ci, hiravul, tolyama, yo'l, mondu, uran, chuqal.*

References

- Abdurazzoq Samarqandiy. 2008. *Matlai sa'dayn va majmai bahrayn*. II jild. 1405-1429 yillar voqealari. Toshkent: O'zbekiston.
- Alisher Navoiy. 1958. *Saddi Iskandariy*. Ilmiy-tanqidiy matn. Tuzuvchi: Porso Shamsiev. Toshkent.
- Alisher Navoiy. 2018. *Farhod va Shirin*. Nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmonov. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Abulg'oziy. 1992. *Shajarayi turk*. Toshkent.
- Atabay, B.A. 2014. "Tyrki xaliqtarımıñ XIX g'asirdag'i qog'amdiq-sayasi emiri men tırmısiniñ ensiklopediyasi". *KazNU Bulletin. Oriental series* 3 (69): 53-57.
- Bichurin, N. Ya. 1950. *Sobranie svedeniy o narodax, obitavishix v Sredney Azii v drevnie vremena*. 1. Moskva – Leningrad.
- Budagov, L. Z. 1869. *Sravnitelnyy slovar turesko-tatarskix narechiy*. Tom I.
- Bartold, V.V. 1963. *Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya*. Soch. T.1.Ch.1. Moskva.
- Baskakov, N.A. 1985. «Reka Kayala v «Slove» i reka Syuurliy v russkix letopisyax». *Slovo o polku Igoreve» i yego vremya*, 241-248. Moskva: Nauka, 1985.
- Blagova, G. 1985. «Lazar Budagov – leksikograf-ensiklopedist». *Sovetskaya tyurkologiya* 6: 42-56.
- Galimova, O.N. 2013. «Odnoznachnost i mnogoznachnost kak pokazateli terminosistemi». *Filologicheskie nauki. Voprosi teorii i praktiki* 5 (23): 41-44. Tambov: Gramota.
- Gumerova, A.T. 2012. «Arabizmi v filosofskoy leksiki tatarskogo yazika». *Filologiya i literaturovedenie* 5.
- Dadaboyev, H. 2020. *O'zbek terminologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Dadaboyev, H.A. 2020. *Tarixiy harbiy terminlar lug'ati*. Toshkent.
- Dadaboyev, H., Yodgorov, H. 2021. *O'zbek harbiy terminologiyasi*. O'quv-qo'llanma. Toshkent: Sahhob.
- Kagarmanov, G. G. 2021. "Ucheniy-ensiklopedist L.Budagov i yego fundamentalniy slovar (k 200-letiyu so dnya rojdeniya)". *Problemi vostokovedeniya* 3: St. 63.
- Mahmud Qoshg'ariy. 1963. *Devonu lug'otit turk*. III tom. Toshkent.
- Memetov, A. 2019. "Vklad L. Budagova v Krimskoe vostokovedenie". I.A. Memetov, T.B. Useinov, A.N. Suxorukov. Simferopol: Izdatelstvo tipografiya «ARIAL».
- Memetov, A. 2019. "Razvitie vostokovedeniya v Krimu (XI - nacha-

- lo XX veka)”. I.A. Memetov, T.B. Useinov, A.N. Suxorukov. Simferopol: Izdatelstvo tipografiya «ARIAL».
- Mirzayev, I. 2017. “Eski o‘zbek tili harbiy terminologiyasining o‘rganilishi”. *O‘zbek terminologiyasi: bugungi holati va istiqbol-lari*, 157-203. Toshkent.
- Mambetmuratova M.T. 2012. «Iz istorii karakalpakskey leksikografii». *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskustvovedenie* 5 (259): 100–103.
- Raspopova, V.I. 1970. “Sogdiyskiy gorod i kochevaya step v VII-VIII vv”. *KSIA.*, 122: 86-87.
- Samarov, R, Alimov A. 2020. *Harbiy atamalarining harbiy izohli lug‘ati*. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
- Sharafuddin Ali Yazdiy. 1997. *Zafarnoma*. Toshkent: Sharq.
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 2020. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti. V jild.
- Zahiriddin Muhammad Bobir. 1960. *Bobirnama*. Toshkent.
- <https://hdl.handle.net/2027/nnc1.0037118790>
- <https://id.lib.harvard.edu/curiosity/islamic-heritage-project/40-990053882030203941>
- Kurishjanov, A. 1963. “Jyz jasag‘an kitap”. *Qazaq adabiet* 39. 6-7.
- Sizdiqova, R. 1975. “Qazaq leksikografiyasiniń damuındag‘i oris g‘alimdari men avtorlariniń qizmeti”. *Qazaq SSR G‘ilim akad. Xabarlar*. *Til, adabiet seriyasi* 15: 3–9.
- Sariboev Sh., Naqisbekov O. 1985. *Qazaq tiliniń aymaqtıq leksikasi*. Almati.
- Sevortyan, E.V., Levitskaya, L.S. 1989. *Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov*. Moskva.
- Nurmagambetov, A. 1994. *Bes jyz bes söz*. Almati.
- Tasimov, A. 1995. *Tug‘an tildin bir bıtay‘ı*. Almati.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta-siga yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi

qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL.
Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany:
Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek
matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti.
<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti."
Oltin bitiglar 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr

sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?" *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "*The Chicago Manual of Style, 16th Edition*" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 12. 2022-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan
ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.: +99890 900 75 77,
+99894 659 94 62